

A marxizmus a posztkommunista közép-európai történetírásokban*

Az 1980-as évek eleje óta vagyok szakmai kapcsolatban és barátságban a 80-as évek közepén járó Georg G. Iggersszel, a modern német történetírás történetének talán legalaposabb ismerőjével, számos historiográfiai kézikönyv szerzőjével és szerkesztőjével.¹ Az ő kérésére, egy Edward Wanggal közösen szerkesztett kötet² számára készült ez az eredeti formájában 2015 nyarán megjelent³ esszé. A szerkesztők kérése volt, hogy ne terheljük túl lábjegyzetekkel a szöveget, hanem inkább irodalomjegyzékekkel segítsük az olvasók további tájékozódását. A szöveg tehát a szigorúan szűkre szabott terjedelemben a közép-kelet-európai viszonyokat nem ismerő nemzetközi szakmai közönség részére ad vázlatos, magyar hangsúlyú áttekintést.

Előzmények, kérdések

Az igazán megírásra és elolvasásra érdemes történetírói teljesítmény korával párbeszédet folytatva születik. Leopold von Rankétól Fernand Braudelig, Szűcs Jenőig, Jerzy Topolskiig, Edward Saidig, Christopher Hillig, E. P. Thompsonig, Eric Hobsbawmig, Hayden White-ig (és hosszan folytathatnánk a sort) a valóban ere-

---

* A tanulmány elkészítését támogatta a TAMOP-4.2.1. D-15/1/KONV-2015-006 (The development of the innovation research base and knowledge centre in Kőszeg in the frame of the educational and research network at the University of Pannonia) ösztöndíja, amiért itt is köszönetet mond a szerző

1 Georg G. Iggers legfontosabb művei: The cult of authority. The Political Philosophy of the Saint-Simonians. A Chapter in the Intellectual history of Totalitarianism. Martinus Nijhoff, The Hague, 1958.; The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Wesleyan University Press, Middletown (Connecticut), 1968. Magyarul: A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Gondolat, Bp., 1988.; New directions in European Historiography. With a contribution by Norman Baker. Wesleyan University Press, Middletown (Connecticut), 1975.; Marxismus und Geschichtswissenschaft heute. Becker, Velten, 1996. (Berichte der Leibniz-Sozietät 8. [1995] Heft 8/9.); Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Mit einem Nachwort. 2. Aufl. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1996. Első kiadás: 1993. Angolul: Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the postmodern Challenge. Wesleyan University Press, Hanover (New Hampshire), 1997.; Edward Wang és Supriya Mukherjee közreműködésével: A Global History of Modern Historiography. Pearson, Longman, 2008.

2 Marxist Historiographies: A Global Perspective. Ed. Q. Edward Wang–Georg G. Iggers. Routledge, London, 2015.

3 Marxism in Post-Communist East Central European Historiographies. In: Marxist Historiographies i. m. (2. jz.) 75–86.

deti gondolkodású, kreatív történészek mindig saját koruk hajtóerőinek megértésére törekedtek, olyan kérdéseket formáltak, amelyek jelenük számára éppoly relevánsak, mint amennyire lényegesek a múlt megértése szempontjából. Az ilyen történészek szakmánk kiválóságaiént és közéleti személyiségekként is a közeli vagy régmúlt korokban találtak választ a jelen dilemmáira. Ha kiindulópontot keresünk ahhoz a szinte megoldhatatlannak látszó feladathoz, hogy röviden tekintsük át a marxizmus hatását a közelmúlt közép-európai történetírására, akkor talán az ilyen kérdések elemzéséből a legcélszerűbb kiindulnunk. Milyen kérdéseket tettek fel a marxista történészek egyes generációi és válaszaik mennyire voltak relevánsak kortársaik számára, illetve mennyire relevánsak még ma, a 21. század második évtizedében is? A vonatkozó irodalom gyakran minősíti a marxista történetírást történeti érveket használó kommunista propagandának, de a témakörben csak felületesen is tájékozódva számos példát hozhatunk fel arra, hogy a magukat büszkén marxistának valló történészek nemegyszer kerültek konfliktusba kommunista ideológusokkal, pártvezetőkkel.

A marxista történészek, pontosabban többnyire történeti kérdésekkel is szakszerűen foglalkozó szocialista politikusok első generációja az 1870-es–1880-as évek fordulóján született (például Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Constantinu Dobrogeanu-Gherea, Bohumir Šmeral, Ludwik Krzywicki), számukra koruk nagy kihívásai a szociáldemokrácia és a keresztényszocializmus kibontakozása, a berlini kongresszust követő, a gyarmatbirodalmak kiterjesztésével szorosan összefüggő nemzetközi politikai konfliktusok értelmezése. Ez az első generáció úgy gondolta, hogy a történelmi materializmus az univerzális eszköz a történelem hajtóerőinek megértéséhez. Az 1900 körül született második generáció (például Jürgen Kuczynski, Ernst Engelberg, Molnár Erik) számára az I. világháború okainak és következményeinek megértése volt a fő feladat, az 1920 tájéka és 1930 között születettek harmadik generációja (például Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Jemnitz János, Niederhauser Emil, Ránki György, Andrzej Feliks Grabski, Jerzy Topolski) Sztálin és Hitler Európáját próbálta értelmezni. A II. világháború idején vagy az azt követő években világra jöttek (például Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Izsák Lajos Gergely, Hans Schleier, Krausz Tamás, Slavoj Žižek) azt kutatták, kutatják, hogy volt-e reális esélye az „emberarcú szocializmusnak”. A legfiatalabbak (például Bartha Eszter, Konok Péter, Maciej Gorny, Slawomir Sierakowski) pedig azt szeretnék feltárni, hogy a rendszerváltás után, a volt szovjet blokk társadalmi számára valóban csak a globális kapitalizmus rendjébe történő betagozás-e az egyetlen opció.

A szovjet imperialista birodalomépítés az Elbától Vlagyivosztokig és a Balti-tengertől az Adriai- és Fekete-tengerig hatalmas politikai támogatást nyújtott a marxista-leninista (nem egyszer sztálinista) történet-szemlélet és az ilyen szemléletű munkák készítését elősegítő intézményrendszer kialakításához. Ennek ellenére a brosúra-propaganda soktonnányi értéktelen kiadványa mellett számos mai, nem marxista normák szerint is értékes munka került ki ezekből a kommunista pártok ideológiai irányítása mellett termelő műhelyekből. A marxista történet-szemlélet a nemzeti határokon felülemelkedve próbálta, próbálja értelmezni a glo-

bális gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális folyamatokat egy a nyugat-európai fejlődés fő vonalát zsinórmértéknek tekintő felfogás jegyében.⁴ Bármennyire is torznak tűnik ez mai szemszögből, az első generáció marxista történészeinek tapasztalatai szempontjából még teljes mértékben legitim megközelítésnek tűnt. A globális változások hajtóerejét ugyanis Nyugat-Európa adta, az osztályfogalom pedig kiváló analitikus eszköznek tűnt a modernizációs folyamatok értelmezéséhez. A gazdasági tényezőknek a politikai cselekvést meghatározó szerepe nyilvánvalónak látszott a marxista történészek számára az imperializmus korában, sőt a további generációk kérdéseinek szempontjából is.

Melyek a marxista történet szemlélettel élés és visszaélés közép- és kelet-európai sajátosságai? Mennyiben tükröződnek a történettudományban az egyes földrajzi-történeti régiók egyedi jellemzői? Egyáltalán célszerű-e nyugat-európai, amerikai, ázsiai, afrikai, illetve közép- és kelet-európai történetírásokról beszélni, vagy pedig ez a történetírás történetének egy félrevezető megközelítése? A történettudomány, a történetírás és a történeti gondolkodás történetét áttekintő legtöbb szakkönyv felépítése más megfontolásokat tükröz, legtöbbször nem a földrajzi régiók, hanem ideológiai, filozófiai fogalmak, módszertani elvek és kiemelkedő életművek e munkák szerkezeti pillérei. A nemzeti historiográfiák általában akkor szerepelnek önálló fejezetben vagy alfejezetben, ha ideológiai, elméleti vagy módszertani alternatívákat képviselnek, így például a német historizmus, a francia társadalomtörténet vagy az amerikai New History. A Szovjetunió és a volt szovjet blokk országairól így általában a marxizmus kapcsán esik szó. Dolgozatom fő témája a marxista történetírás helyzete a szovjet blokk szétesése után a blokk volt országokban, itt van gondolatmenetem kiindulópontja. A szovjet blokk országainak marxista történetírása ugyanis igen sokoldalúan, a szakma egésze által értékelt és elismert módon foglalkozott a modern kori európai történelem egy kulcskérdésével, a közép-kelet-európai elmaradottság témakörével.

A közép- és kelet-európai elmaradottság gyökerei, Európa szimbolikus földrajza és a szovjet blokk kialakulása

Szűcs Jenő híres esszéjének⁵ nyitó gondolata számos történeti mű alapkérdését foglalta össze egy nyúl farknyi kérdő mondatban: hol húzódnak Európa belső határai? Milyen sikeresnek és sikertelennek minősíthető gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális modelleket választanak el egymástól ezek a határok? Az ember- és tár-

4 Minderről részletesen: *The Soviet System and Historiography 1917–1989*. Ed. Ferenc Glatz. The Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, Bp., 1995.

5 *Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról*. *Történelmi Szemle* 24. (1981) 313–359. Önálló kötetben: *Magvető, Bp., 1983*. Első idegen nyelvű megjelenése: *The Three Historical Regions of Europe*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29. (1983) 131–184. A széles körű nemzetközi elismertséget elsősorban a francia fordítás hozta meg: *Les trois Europes*. L'Harmattan, Paris, 1985. (Domaines danubiens), Fernand Braudel előszavával.

sadalomtudományok valamennyi közép-európai képviselője számára alapkérdés ez, és vizsgálata gazdag táptalaj a bűnbakok kijelöléséhez, amikor a régió gazdasági és politikai kudarcainak, vereségeinek, veszteségeinek okait, felelőseit keresik. Ez az okkeresés választja el a tradicionalistákat és az Európa-hívőket Romániában, az urbánusokat és a népieseket Magyarországon, a központosítókat és a decentralizálókat Jugoszláviában, az optimistákat és pesszimistákat Lengyelországban, a romantikus nacionalistákat és a „realistákat” Csehszlovákiában.⁶ Ez persze egy igencsak leegyszerűsített értelmezés, de a kérdés sem olyan bonyolult. Arról van szó ugyanis, hogy elfogadjuk-e: a mindenkori történelmi teljesítmény mércéje az amerikai és francia politikai, valamint a brit ipari forradalom keretei által megszabott fejlődési modell, és az ettől eltérés eleve kudarcot jelent, vagy pedig ellenkező a helyzet: sokkal inkább számos, hierarchiába nem sorolható modell létezik, és az igazi nagy katasztrófákat éppen azok a kísérletek okozták, amelyek a „nyugati” modellt rá akarták kényszeríteni a „keleti” társadalmakra. E kérdések boncolgatása persze korántsem a közép-kelet-európai történészek kizárólagos kutatási területe. Már Leopold von Rankét is foglalkoztatta a kérdéskör, igen gazdag a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás regionálisan eltérő következményeit elemző irodalom, sokan hasonlították össze az államirányításnak, a társadalmi struktúráknak, a gazdasági fejlődés tendenciáinak, a kulturális irányzatoknak, a vallásoknak és egyházaknak a keleti és nyugati formáit.⁷ A 20. századi közép- és kelet-európai marxista történészek számára azonban ez korántsem csak kutatási feladat volt, hanem saját helyzetük, szakmai, politikai, emberi problémáik eredendő forrásainak keresése is. A 16–17. századi agrártörténet kutatása a hidegháborús világ nagy kérdéséhez is kereste a magyarázatot: az oszmán-török és a Habsburg-birodalom közé szorult Kárpát-medencei társadalmaknak volt-e valaha esélye a független döntésekre? Mennyire határozták meg évszázadokra terjedően a régió történetét a második jobbgység fogalmában összegezhető gazdasági-társadalmi jelenségek, van-e tényleges történelmi tartalma vagy ellenkezőleg, pusztán politikai propagandát rejt az elkanyarodás fogalma? Csak az orosz imperializmus hagyományaira és a hidegháború logikájára épülő szovjet expanzió ítélte halálra a nyugati vagy nyugatias törekvéseket, vagy mélyebb, strukturális különbségek határolják el egymástól Európa régióit? Ez Szűcs Jenő méltán híressé vált esszéjének alapkérdése. Szűcs Jenő, elutasítva a hidegháborús világ bipoláris logikáját, számos érvet hozott fel a keleti és nyugati mellett egy harmadik európai régió létezésé mellett, amelyet szerinte nyugaton az Elba folyó vidéke, keleten a Kárpátok hegyvonulata, délen az Adriai-tenger, északon a Balti-tenger határol. Nemzedéktársaihoz hasonlóan Szűcs Jenő is marxista szellemű nevelést kapott, de ez a kiindulópont, pontosabban a kiindulópont továbbgondo-

6 Erről részletesen ld. *Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában.* MTA TTI, Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 6.).

7 *Larry Wolf: Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford University Press, Stanford (California), 1994.; *Maria Todorova: Imagining the Balkans.* Oxford University Press, Oxford, 2009.

lása és kritikája igen eredeti és nemzetközileg széles körben ismertté vált és elismert következtetésekhez vezetett. Szűcs szerint e középső vagy talán inkább közbülsőnek nevezhető régióban számos olyan intézmény létezett, amely onnan keletre már nem található, így például a városi és céhes autonómiák, reneszánsz és gótikus stílusú művészeti emlékek, a reformáció irányzatai. Az érvelés a társadalmi, a gazdasági, politikai és kulturális élet számos területéről hozott példákat, és arra a következtetésre jutott, hogy számos nyugati intézmény megtalálható ebben a középső régióban, azonban megkésett vagy eltorzult formában. Ugyanakkor arra is hivatkozott Szűcs, hogy e köztes régióban számos olyan intézmény létezik, ami nyugaton nem mutatható ki: így a második jobbágyság, a nyugatinál nagyobb számú, erősebb politikai befolyású nemesség.

Európa hidegháború korabeli megosztottságának kérdése nemcsak esszék, hanem elemző monográfiák témája is lett, így például leginkább a gazdaság- és társadalomtörténetben (Berend T. Iván, Ránki György, Witold Kula, Pach Zsigmond Pál), továbbá a közép-kelet-európai nemzetképződés folyamatainak elemzése során (Arató Endre, Miroslav Hroch, Jerzy Jedlicki, Niederhauser Emil) vagy a román eszmetörténetben (Lucian Boia).

Körülbelül Szűcs esszéje első megjelenésének idején, az 1970-es és 1980-as évek fordulóján jó néhány cseh, szlovák, lengyel és magyar értelmiségi kezdte el egyre bővülő körben terjeszteni a Közép-Európa-fogalmat, máshonnan indulva, de Szűcséhez hasonlítható eredményre jutva. E Közép-Európa-fogalom egyes megfogalmazásai magukban foglalták Horvátországot, Szlovéniát, sőt Ausztriát és Észak-Olaszországot is. Szűcs következtetéseitől eltérően azonban ezt a Közép-Európát sokkal közelebb helyezték a Nyugathoz, mint a Kelethez, különösen hangsúlyozva a keleti ortodoxia világát Európa onnan nyugatra eső vidékeitől elválasztó távolságot.⁸

A szovjet politikai rendszer hatása a közép- és kelet-európai történetírára

Négy évtizeden át szovjet típusú intézményrendszer keretei között alkottak a közép-kelet-európai országok történészei, és ez kellően erős érv ahhoz, hogy önálló tematikus egységként tárgyaljuk a régiót a II. világháború utáni történetírás, történettudomány, történeti gondolkodás történetének áttekintése során. Igen-csak eltérő történelmü, etnikai, vallási összetételű országokra kényszerítettek egyforma intézményeket, és ez alól a történettudomány műhelyei sem voltak kivételek.⁹ Sikerült-e ennek révén kialakítani egy egységes ideológiai alapozott-

8 *Milan Kundera: The Tragedy of Central Europe. The New York Review of Books* 1984. április 26.; *Ormos Mária: Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Napvilág, Bp., 2007.*

9 *The Soviet System and Historiography i. m. (4. jz.); Frank Hadler–Attila Pók: „A Daily Working Group Together in One House”.* Research Institutes of the National Academies of Sciences in East

ságú homogén történet szemléletet a régióban? A tudomány valamennyi területét, különösen az ember- és társadalomtudományokat igen szorosán ellenőrizték a kommunista pártok megfelelő részlegei. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy az igazán hatékony tudományszervezeti rendszerben el kell határolni egymástól a kutatást és a felsőfokú oktatást. A vagyontól és autonómiájuktól megfosztott tudományos akadémiák működtették a kutatóintézetek hálózatát, ahol a munkatársaknak oktatási kötelezettségek nélkül „csak” kutatniuk kellett feszes rövid, közép- és hosszú távú tervekre épített rendszerben. A hangsúly a rendszer kiépítésének időszakában nem annyira új, elsődleges források feltárásán, hanem a „polgári” történettudomány teljesítményének marxista–leninista szellemű újraértékelésén volt. A kommunista rendszer identitása, legitimitása szempontjából legérzékenyebb témákat, így a munkásmozgalom és a baloldali, leginkább a kommunista pártok történetét a pártok központi bizottságai alá rendelt párttörténeti intézetek vizsgálták. A tudományos fokozatok odaítélése is ideológiai-politikai ellenőrzés alatt történt, nem lehetett elérni a szerény anyagi juttatást is biztosító kandidátusi, nagydoktori és hasonló fokozatokat anélkül, hogy a jelölt ne bizonyította volna be jártasságát a marxizmus–leninizmus különböző területein. Különösen fontos volt a levéltárak feletti ellenőrzés biztosítása, leginkább a Szovjetuniót a legkisebb mértékben is negatívan feltüntető dokumentumok nyilvánosságra jutásának elkerülése. Az ember- és társadalomtudományok helyzetét is formáló, hivatalosan kifejtett és propagált „alkotó marxista” elveket a minden felsőfokú intézményben tanított politikai gazdaságtan, a dialektikus és történelmi materializmus, valamint a tudományos szocializmus diszciplínái foglalták össze. A történelmi fejlődés hajtóereje az osztályharc, az ősközösségi társadalomtól a rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista társadalmi formációkon keresztül vezet az út a szocializmus, majd a kommunizmus termelőerőket és termelési viszonyokat végső harmóniába ötvöző világába,¹⁰ tanulták minden felsőoktatási intézmény hallgatói. Ez a röviden felvázolt kép azonban rendkívül leegyszerűsítő, hiszen a szigorú kontroll ellenére sem sikerült a homogenizálás, mind az egyes országok, mind az egyes időszakok között igen nagy különbségeket tapasztalhattunk. Fontos korszakhatárok 1956, az SZKP XX. kongresszusa és a magyar forradalom éve, 1968, a diákmozgalmak és a Varsói Szerződés csapatai által elfojtott prágai tavasz éve, valamint 1985, amikor Gorbacsovot az SZKP főtitkárává választották. Regionálisan: igencsak eltért a keményvonalas Bulgária és Románia, valamint az 1968 utáni Csehszlovákia légköre a kifinomultabb dogmatikus NDK vagy a liberálisabb, 1968 utáni Lengyelország és Magyarország tudományos és politikai atmoszférájától. Jugoszlávia külön utas

---

Central Europe. In: *Setting the Standards*. Ed. Ilaria Porciani–Jo Tollebeek. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 183–201. (Writing the Nation).

10 Az e felfogás jegyében legkövetkezetesebben végiggondolt világtörténeti szintézis a 11 vaskos kötetből álló, magyarra is lefordított szovjet Világtörténet. I–XI. Szerk. J. P. Francev et al. Kosuth, Bp., 1963–1968.

külpolitikája és Tito 1980-as haláláig működő föderális rendszere nyomot hagyott az ország történettudományának fejlődésén is.

A folyamatokat az ilyen nagy ívű rövid összefoglalóban elkerülhetetlen módon leegyszerűsítően ábrázolva három nagy változás nyitott meg új utakat a volt szovjet blokk marxista történészei számára az 1989–1990-es nagy átalakulások, a Szovjetunió és a szovjet blokk rendszerének összeomlása következtében.

1989–1990 mint historiográfiai határvonal

Az első nagy változás az új- és legújabb kori anyagokat őrző levéltárakat érintette. Itt is igen sok a regionális különbség, korántsem vált mindenhol minden lényeges anyag hozzáférhetővé (különösen Magyarországon maradt meg igen sok korlát), mindent összevéve azonban lényegesen könnyebbé vált a 20. század történetének, különösen a hidegháború történetének kutatása. Politikai tényezők is szerepet játszottak a levéltárak kapuinak szélesebbre nyitásában: például a vizsgálóanyagok igazságszolgáltatás igénye, a kommunista titkosszolgálatok ügynökeinek keresése, de igen komoly kutatások is lehetővé váltak. Így tényszerű, árnyalt életrajzok készülhettek kommunista vezetőkről, a II. világháború számos eseménye, a háború utáni közép- és kelet-európai szovjet politikai és gazdasági térnyerés körülményei, a szovjet- és kommunistaellenes mozgalmak története vált sokkal jobban kutathatóvá.

Ehhez kapcsolódott a második nagy változás: egy széles körű taburendszer eltűnése. Így a Szovjetunió bel- és külpolitikájának addig elhallgatott mozzanatai, az 1939-es német–szovjet meg nem támadási szerződéshez tartozó titkos záradékok keletkezésének háttere, a lengyel katonatisztek 1940. évi katyáni lemészárlásának részletei, a zsidóság és a holokauszt történetének számos gyászos részlete, az 1948–1949-es szovjet támogatású közép-európai kommunista hatalomátvételek, az 1953. júniusi berlini felkelés és az 1956-os magyar forradalom sok mozzanata. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy egyes történeti kérdések tisztázásának társadalmi igénye is hozzájárult a maga szerény módján a kommunista rendszerek pozícióinak megrendüléséhez Közép- és Kelet-Európában. A fentiekén kívül ugyanis többek között ilyen kérdések voltak a különböző 20. századi határváltozások és népességmozgások, a fasiszta, náci és kommunista rendszerek áldozatainak száma, a föderális (szovjet, csehszlovák, jugoszláv) államrendszerek kritikus elemzése.

És így jutunk a harmadik nagy, dolgozatom témáját leginkább érintő változashoz, a történettudomány dezideologizálódásához. A folyamat Lengyelországban és Magyarországon már az 1970-es és 1980-as években megkezdődött, de csak az 1980-as évek végén bontakozik ki teljes mértékben a volt szovjet blokk valamennyi országában. Megszűnik a marxista ideológiai tárgyak oktatása a felsőoktatási intézményekben, kikerülnek a marxizmusismeret követelményei a tudományos minősítés feltételrendszeréből, egyre kevésbé szükséges a marxizmus klasszikusainak idézése tudományos munkákban. Ebben a légkörben a kutatóknak szembe

kellett nézniük a felületes ismeretekre alapozott, de annál inkább szenzációhajhász történeti tárgyú kiadványok, rádió- televízióműsorok elszaporodásával is. Az ilyen módon felfűtött emlékezetpolitikai vitákban a rendszerváltásokat követő évtizedben a volt szovjet blokk valamennyi országában a nemzeti múlt „eltagadott” és meghamisított mozzanatai álltak az előtérben. Kevés támadás irányult a marxista-leninista ideológia vagy módszertan ellen, mivel erre az időpontra ez már aligha volt a régió országaiban meghatározó irányzat. Ez a jelenség egy hosszabb távú regionális szakmai hagyományba is beilleszthető. Sorin Antohi megfogalmazásában: „A világ sok más részéhez hasonlóan Kelet-Európában is a történetelmélet és módszertan egy a valóságtól elszakadt haszontalan és értelmetlen tevékenységnek számít, a történeti tanulmányok szakmai és oktatási kánona az elméletnek és módszertannak csak marginális szerepet juttat.”¹¹

A nagy történeti-politikai viták nem marxista dogmákat, hanem a szovjet rendszer idején elhallgatásra ítélt témákat feszegettek: a Szovjetunió bel- és külpolitikai bűneit, a „népek testvéri szocialista közössége” egyes tagjai közötti konfliktusokat, a „zsidókérdés”, a holokauszt érdemi tárgyalását igényelték, nagy viták kerekedtek a régió két háború közötti vezető személyiségeiről (Masaryk, Horthy, Piłsudski, Antonescu, III. Borisz cár). Mind a szaktudományos irodalomban, mind a történelem hasznosításának más fórumain (népszerűsítés, politikai retorika, oktatás) a nemzeti problematika állt az előtérben. Ami a történelemszakma intézményeit illeti, Lengyelországban és Magyarországon a folyamatosságon, Csehszlovákiában, az NDK-ban, kisebb mértékben Romániában és Bulgáriában a személycseréken volt a hangsúly, a változtatásokat részben politikai, részben generációváltási szempontok mozgatták. Számos neves történész került magas politikai pozíciókba, így például Magyarországon az 1990-es választások után történész volt a miniszterelnök, a külügyminiszter, a honvédelmi miniszter, az országgyűlés elnöke, számos nagykövet és parlamenti képviselő. A régi, főleg a tudományos akadémiák keretein belül működő intézmények mellett jó néhány jelenkor-történeti kutatóintézet jött létre politikai hátszéllel, állami támogatással, így például az 1956-os forradalom történetét kutató intézet Magyarországon, a Nemzeti Emlékezet Kutatóintézete Lengyelországban vagy a Totalitárius Rendszerek Történetét Kutató Intézet Romániában.

A marxista történelemszemlélet hagyományairól, helyzetéről, jövőbeli lehetőségeiről kevés vita folyt a régióban. Egy fontos kivétel az az eszmecsere, amit a 20. századi orosz történelem ismert szakértője, Krausz Tamás kezdeményezett, és amiből szűk körű, de igen alapos vita alakult ki. Krausz esszéjének¹² tézise az, hogy a marxista történetírás, történetelmélet fogalomrendszerének számos eleme, így a társadalmi formációk problematikája, különös tekintettel az ázsiai termelési módra vagy a tőkefelhalmozás módozataival kapcsolatos eredményekre, beépült a

11 Sorin Antohi: *Narratives Unbound: A Brief Introduction to Post-Communist Historical Studies*. In: *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Ed. Antohi Sorin–Balázs Trencsényi–Péter Apor. CEU Press, Bp., 2007. 13.

12 Krausz Tamás: *Történetírás és marxizmus*. *Eszmélet* 94. (2012) 181–244.

modern történettudomány eszközzrendszerébe. Az igen határozott stílusú, de józan hangvételű szerző ezt azért tartotta fontosnak leszögezni, mivel helyzetértékelése szerint a rendszerváltás utáni közép-európai történettudományi, társadalomtudományi és politikai élet számos szereplője azonosította a marxista szemléletű humán- és társadalomtudományi munkákat az államszocialista rendszer legitimizációs ideológiájával. Emlékeztetett nagy nemzetközi visszhangot kiváltott marxista indíttatású projektekre, így Tőkei Ferencnek az ázsiai termelési móddal kapcsolatos munkásságára, a Berend T. Iván, Pach Zsigmond Pál, Ránki György nevével fémjelzett gazdaságtörténeti iskolára, a közép-európai nemzetvé válás történetének marxista indíttatásra épülő eredményeire (Miroslav Hroch, Niederhauser Emil) és a Jürgen Kocka által kezdeményezett polgárságtörténeti kutatásokra. A szűkebb szakmán túllépve utalt az „antropológiai szemléletű marxizmus” befolyására a történeti gondolkodásra, főleg a Lukács-iskola tagjainak (Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Márkus György, Vajda Mihály) ilyen irányú műveire. Ezek a munkák segítettek a merev történelmi materialista dogmák, az osztályalapú elemzések, az osztályharc abszolutizálásának feloldásában, az egyén történelmi szerepének, a mindenkori alternatíváknak az értelmezésében. Kiemelte, hogy számos kollégát érintett meg nyugat-európai marxista nézeteket is alkalmazó gondolkodók, történészek munkássága (Eric Hobsbawm, Herbert Marcuse, Gerschenkron, Rostow, Wallerstein). Főleg lengyel és magyar történészek számos nemzetközi projektben dolgoztak együtt angol, amerikai, francia, német, olasz kollégákkal. Utalt egy fiatal lengyel történész, Maciej Gorny véleményére, aki szerint az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek közepéig terjedő időszak a 20. századi magyar és lengyel történetírás legsikeresebb időszaka volt.

A Krausz véleményét kritizálók ugyanezeket a tényeket nem a marxizmus reformálásának, megújításának, modernizálásának bizonyítékeként értelmezték, hanem épp ellenkezőleg, a marxizmustól való eltávolodás jeleit látták bennük. Nem arról volt szó, hogy a marxista apológiát kritikus marxista elemzés váltotta volna fel, hanem a marxista történettudomány korábbi képviselői leszámoltak fiatalabb koruk világnézetével. Krausz nem tagadta, hogy a kommunizmus időszakában a politikusok gyakran társadalmi-politikai elkötelezettséget vártak el a történettudománytól, és gyakran került sor politikai megrendelésre, haladó-forradalmi és konzervatív-reakciós események és fejlődési tendenciák merev elhatárolására. Hatalmas szakadék tátongott azonban az agitációs és propagandacélú vulgármarxista, valamint a tekintélyes szakmai műhelyekben született marxista szemléletű művek között. Jól illusztrálja ezt a Molnár Erik-vitának nevezett eszmecsere Magyarországon az 1960-as években.¹³ Molnár Erik a magyar kommunista mozgalom jogi végzettségű, ügyvédként politikai perekben a két világháború között kommunistákat is védő, tekintélyes, befolyásos alakja volt. Számos egyéb, politikai funkciója mellett ő volt a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója is 1949-től haláláig, 1966-ig. Az általa 1960 körül kezdeményezett vita

13 A vita legfrissebb elemzése: *Lackó Miklós*: Molnár Erik és a 60-as évek történész vitája. Századok 142. (2008) 1483–1536.

kiindulópontja a 17. századi és 18. század eleji magyarországi Habsburg-ellenes megmozdulások értékelése volt. Molnár szerint ezek a harcok osztálykonfliktusok voltak a magyar nemesi-rendi mozgalmak és a Habsburgok centralizációs törekvései között, nem a magyarországi társadalom valamennyi rétegét mozgósító függetlenségi harcok. Értelmezése szerint a nemesség nacionalizmusa és a korszak népi patriotizmusa nem értékelhetőek a 19. században kibontakozó modern magyar nemzeti mozgalom és nemzettudat közvetlen előzményeiként. Ezek a kérdések a korszak legaktuálisabb napi politikai kérdéseivel kapcsolódtak. Néhány évvel vagyunk az 1956-os magyarországi forradalom után, 1958. június 16-án végezték ki a forradalom vezető személyiségét, Nagy Imrét, aki dogmatikus marxistából vált a nemzeti szabadságmozgalom irányítójává, 1959-ben tette közzé a Magyar Szocialista Munkáspárt téziseit a „burzsoá nacionalizmus” megbélyegzéséről és a „szocialista patriotizmus” jellemzőiről, 1960 tavaszán az MTA Történettudományi Intézetében nagy konferencia foglalkozott a nacionalizmus történelmi gyökereivel. Molnár és követői azt hangoztatták, hogy a legtöbb magyar marxista történész a társadalmi osztályoktól és koroktól elválasztva vizsgálta a magyar nemzetfogalom keletkezését. Szerinte a natio és patria fogalmai nem foglalták magukban valamennyi társadalmi osztály érdekeit, csak a mindenkori kizsákmányoló uralkodó osztályokat szolgálták. Mindezek a lehető legortodoxabb dogmatikus marxista nézetek voltak, és könnyen értelmezhetőek úgy, mint a történész akadémikus hozzájárulása az 1956-os „ellenforradalom” hivatalosan meghatározott okai között szereplő reakciós nacionalizmus elleni küzdelemhez. Mégis, az adott helyen és időpontban e nézetek történetpolitikai funkciója más volt, igen komoly kutatási projektek indultak meg e vita következményeként a nép, nemzet, haza, függetlenség fogalmak egyes korokhoz fűződő tartalmairól. Sőt ennél tágabb körre kiterjedő diskurzusok indíttatása is itt található, az 1960-as–1970-es évek fordulóján meghonosodó terminológiával élve a „szociologizáló-realista”, a nemzeti szempontokat nem meghatározónak tekintő és a „romantikus-forradalmi-dogmatikus-nacionalista” irányzatok képviselői között. A „szociológiai” értelmezés a politikai és ideológiai fejlemények gazdasági-társadalmi alapjait igen sok újonnan feltárt forrás alapján vizsgálta, míg a „romantikus” tábor¹⁴ a vita súlypontját a 19. és 20. század története és a történelem „szubjektív tényezői”, jeles történelmi személyiségek fontos fordulópontok idején tanúsított helyes és helytelen magatartása, döntései felé próbálta áthelyezni. A „romantikusok” a progresszív, előremutató, a hazát és haladást egyidejűleg sikeresen szolgáló politikai harcok példamutatását hangsúlyozták, a szociológiai szemlélet pedig a kudarcok, tragédiák okainak keresését minősítette a fő szakmai feladatnak.

Ez a vita azért érdemel különös figyelmet, mert hasonló dilemmákat vet fel, mint amilyenekkel 1989–1990 környékén kellett szembenéznie szakmánk számos, a marxizmust akár elutasító, akár megszüntetve megőrző képviselőjének. Kizárólag strukturális, globális tényezők, a helyi szereplőktől független nagyhatalmi har-

14 Az álláspontok kifejtésére ld.: Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Akadémiai, Bp., 1971. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 55.).

cok döntöttek a szovjet blokk létrejöttéről, vagy egyáltalán nem elhanyagolható módon játszottak ebben szerepet helyi döntéshozók, akár a folyamat ütemét, akár intenzitását nézzük? S ugyanez a kérdés felvethető volt az 1989–1990-es rendszer- és hatalomváltás összefüggésében is. A Bush és Gorbacsov által megtestesített globális és nagyhatalmi tényezők döntöttek el mindent, vagy a régió maga is érdemben járult hozzá saját sorsának alakulásához?¹⁵

A régi kérdés¹⁶ újra és újra: hol húzódnak a nemzeti önrendelkezés és a modernizáció határai és lehetőségei, hogyan kerül konfliktusba vagy hogyan egyeztethető össze a két törekvés? Aktualizálva: létezik-e még történetileg és aktuálpolitikailag egymástól jól elhatárolható módon egy meghatározó nyugati gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális modell és egy azt torzultan, megkésve másoló keleti verzió? Bármilyen régi is a kérdés, a mai kollégák máshol keresik a választ, mint ahogyan ez 1989–1990 előtt többnyire történt. Korábban a forradalmak, társadalmi mozgalmak, politikai konfrontációk, ma inkább a konszolidációs időszakok, a békés munka, a mindennapi élet, az egyéni és kollektív túlélési stratégiák, az ember és természeti környezete viszonya a válasz érdekében vizsgált fő területek.

Mai marxista történészműhelyek

A posztszovjet Közép- és Kelet-Európában igen kevés olyan történészműhely van, ahol érdemi, igényes próbálkozások zajlanak a marxista elmélet és módszertan újraértelmezésére a rendszerváltások utáni társadalmi-politikai környezetben. Így Magyarországon egy szűk kör legalább két aktív generációhoz tartozó történészei törekednek erre, az 1950 körül születettek nemzedéke, valamint azok, akik az 1990-es években kezdték pályájukat. Intellektuális otthonuk egyrészt a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Kelet-Európa Történeti Tanszéke és az egyetem Russzisztikai Kutatási és Módszertani Központja, valamint az *Eszmélet* című folyóirat. Fő témájuk a modern kori közép- és kelet-európai történelem vizsgálata a globális kapitalizmus összefüggésrendszerében. Előadásaik, tanulmányaik egyik fő következtetése az, hogy 1989–1990 után teljesen megghiúsult a közép-európai felzárkózás lehetősége (szóhasználatuk szerint mítosza) a Nyugathoz, a gazdasági és társadalmi fejlődés fő indikátorai szerint a különbségek a várt csökkenés helyett nőttek, a szabad piac erői az elmúlt két és fél évtized során mélyítették a szakadékot a nyugat-európai centrum és a közép-kelet-európai periféria között. Kedvenc szerzőjük Immanuel Wallerstein, őrá hivatkozva próbálják bizonyítani azt, hogy a közép-európai régióknak (ugyanúgy, ahogy Latin-Amerikának) sohasem volt esélye arra a 19. és 20. század modernizációs folyamatai során, hogy az euroatlanti mag szintjére jusson. A centrum államaiban olyan mértékű a tőkekoncentráció,

15 Ld. erről Borhi László munkáit.

16 *Litván György*: Magyar gondolat – szabad gondolat, Magvető, Bp., 1978.

hogy a multinacionális cégek nemzetek feletti hatalma kénye-kedve szerinti munkamegosztást kényszerít rá a világra.

A kör másik fő eszmei forrása Mészáros István munkássága, leginkább a *Beyond Capital* című műve, amelynek segítségével a globális kapitalizmus meghaladásának lehetséges intézményes és társadalmi bázisát keresik. A marxista ideológia hatalmon kívülre kerülése e kis kör egyes gondolkodói szerint intellektuális előny is lehet, hiszen így a marxista gondolkodók a napi politika kísértéseitől távol dolgozhatnak. Egy sok korszakot átvészelt, 1981-ben alapított műhely fennmaradt az 1953-tól 1990-ig Marx Károly nevét viselt Budapesti Corvinus Egyetemen is, időnként itt rendeznek műhely-konferenciákat a marxizmus aktualitását és társadalomelemző erejét máig valló szakemberek.¹⁷ Mindezek a kis műhelyek hasonlíthatóak a Slawomir Sierakowski *Krytyka Polityczna* című folyóirata körüli csoporthoz, de lengyel kollégáikhoz képest sokkal kevésbé kapcsolódnak be napi politikai vitákba, így ismertségük és befolyásuk is csekélyebb.

Ezen az esszén dolgozva, a marxizmusra vonatkozó utalásokat keresve igyekeztem áttekinteni minden olyan fontosabb munkát, amely összefoglalja az 1989–1990 utáni közép-kelet-európai történettudomány, történetírás, történeti gondolkodás, emlékezetpolitika főbb tendenciáit. Ahogyan a szovjet blokk eltűnt a politikai térképekről, ugyanúgy kevés nyoma maradt a marxizmusnak a régió intellektuális atlaszán. A historiográfusnak azonban kötelessége e hagyomány értékeinek és kudarcosságának mérlegelése. Írásom a marxista történetírás helyének kijelöléséhez szánt igen szerény hozzájárulás a régió eszmetörténeti térképén.

Főbb felhasznált művek

Altrichter, Helmut (ed.): *GegenErinnerung. Geschichte als politisches Argument*. Oldenbourg, München, 2006.

Antohi, Sorin: *Narratives Unbound: A Brief Introduction to Post-Communist Historical Studies*. In: *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Ed. Sorin Antohi–Balázs Trencsényi–Péter Apor. CEU Press, Bp., 2007.

Barber, Etienne: *The Philosophy of Marx*. Verso, London, 2014. Első megjelenés: *La philosophie de Marx*. La Decouverte, Paris, 1993.

Boia, Lucian: *History and Myth in Romanian Consciousness*. CEU Press, Bp., 2001.

¹⁷ BCE Társadalomelméleti Kollégium, legutóbbi konferenciájukat 2014 novemberében a *Gazdaságfilozófiai kéziratokról* tartották.

Cohen, G. A.: Karl Marx's Theory of History. A Defence. Oxford University Press, Oxford, 1978. Bővített kiadás: Clarendon, Oxford, 2000.

Csaplár-Degovics Krisztián–Krausz Tamás (szerk.): A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában. L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2007.

Cutler, Tony–Hindess, Barry: Marx's Capital and Capitalism Today. Routledge, London, 2013. (Routledge Library Editions. Political Science 52.)

Eley, G.: Marxist Historiography. In: S. Berger–H. Feldner–K. Passmore (ed.): Writing History: Theory and Practice. Hodder Arnold, London, 2003. 63–82.

Glatz, Ferenc (ed.): The Soviet System and Historiography 1917–1989. The Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, Bp., 1995.

Gorny, Maciej: „Die Wahrheit ist auf unserer Seite”. Nation, Marxismus und Geschichte im Ostblock. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2011.

Gorny, Maciej: The Nation Should Come First: Marxism and Historiography in East Central Europe. Lang, Frankfurt am Main, 2013. (Warsaw Studies in Contemporary History)

Green, A.–Troup, K. (ed.): The Houses of History: A Critical Reader in Twentieth-century History and Theory. Manchester University Press, Manchester, 1999. 33–43., 44–58. („Marxist Historians” fejezetek)

Gyáni Gábor: Történetírásunk az évezred fordulóján. In: Uő: Történészdiskurzusok. L'Harmattan, Bp., 2002. 35–55.

Iggers, Georg: Marxist Historiography in Transformation: East German Social History in the 1980s. Berg, New York, 1991.

Kiss Endre: Marx lábnymai. Gondolat, Bp., 2013.

Klio ohne Fesseln? Historiographien im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. Österreichische Osthefte (Wien) 44. (2002) 1–2. sz.

Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Napvilág, Bp., 2008.

Krausz Tamás: Történetírás és marxizmus. Eszmélet 94. (2012) 181–244.

Mészáros, István: *Beyond Capital. Toward a Theory of Transition*. Merlin Press, London, 1995.

Niederhauser, Emil: Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung. *Studia Slavica* 4. (1958) 359–371.

Perry, Matt: *Marxism and History*. Palgrave, New York, 2002.

Ramet, Sabina P.: The Dissolution of Yugoslavia: Competing Narratives of Resentment and Blame. *Südosteuropa* (München) 55. (2007) 1. sz. 26–69.

Rollison, D.: Marxism. In: Walker, G. (ed.): *Writing Early Modern History*. Hodder Arnold, London, 2005. 3–24.

Szűcs, Jenő: The Three Historical Regions of Europe. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29. (1983) 131–184.

Topolski, Jerzy: Polish Historians and Marxism after World War II. *Studies in Soviet Thought* 48. (1992) 169–183.

Tőkei, Ferenc: *Zur Frage der asiatischen Produktionsweise*. Luchterhand, Neuwied, 1969.

Troebst, Stefan (ed.): *Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*. Wallstein, Göttingen, 2010.

Wickham, Chris: *Marxist History-Writing for the Twenty-First Century*. Oxford University Press, Oxford, 2007.

ATTILA PÓK

MARXISM IN POST-COMMUNIST EAST AND CENTRAL EUROPEAN HISTORICAL WRITING

Marxist historical writing in the countries of the former Soviet Bloc is frequently described as sheer communist propaganda. Challenging this view the present paper gives a short summary of the position and peculiarities of Marxist historiography in Eastern and Central Europe before and following the collapse of the Soviet Bloc. It argues that East European Marxist historiography (or in retrospect it might be perhaps more appropriate to call it historiography under Marxist philosophical and ideological influence) before 1989–1990 offered substantial contributions to modern historical scholarship.

A primary example for that is how these historiographies addressed the issue of East European backwardness. The paper explains that in spite of the uniform ideological doctrines the historiography of the countries of the Soviet Bloc was far from being homogeneous. It defines three major changes that after 1989–1990 could open up new avenues for historians of these countries: the easier access to archives of modern and contemporary history, the disappearance of taboo topics and the completion of the process of the desideologization of scholarship. After taking stock of the few workshops and debates of Marxist historical scholarship in post-communist Eastern and Central Europe the paper concludes that as the Soviet Bloc disappeared from the political map, Marxism, as for now, disappeared from the intellectual map of Eastern and Central Europe. Still, those works in Marxist spirit that were trying to address key issues of the region's history are indeletable, valuable parts of its historiographical legacy.